

ERMENİ SORUNU'NDA DÜNÜ İNŞA ETMEK YA DA 'MUKATELE'NİN İCADI

Tarihçilikte unutulmuş kadar hatırlananlar da sorunlu bir alan. Hatırlanan, kişinin dününden çok, yaşadığı günün kurgusu. Unutulanlarla hatırlananların kavgasına dönüşen Ermeni Sorunu'nda, unutulmuşları sorguladığımız kadar hatırlananları da sorgulayabilmemiz gerekiyor. Nasıl ki yazılı belge farklı biçimlerde okunabiliyor, mutlak bir gerçeği içermiyorsa, bellek de kişinin zaman, mekan ve alanına göre dönüşüme uğruyor, farklı 'okuma'lara yol açabiliyor. Bu makale Hakkı Süha Gezgin'in belleğinin tarihi nasıl şekillendirdiğini gösteriyor.

ZAFER TOPRAK

Cihan Harbi ya da I. Dünya Savaşı tarihçilerce 19. yüzyılı sonlandıran, 20. yüzyılı başlatan bir kırılma noktası olarak görülür. Bu nedenle, birçok tarihçi yüzyılı 1914'te başlatır ve kimileri 1914-1991 arasını 'kısa 20. yüzyıl' olarak nitelerler. Savaşla birlikte yepyeni bir dünya kurulduğu gerçek. Yüzyıllarca dünya tarihine yön veren imparatorluklar bu savaşla sona ermiş.

'Paylaşım savaşı' diye bilenen Cihan Harbi'nin, aslında çağdaş dünya için uzun sayılacak dört yıla ve bu denli geniş bir alana yayılması beklenmiyordu. Çoğu 'şahin', 1915'in yılbaşı öncesinde savaşın biteceğini bekliyordu ama savaş kısa sürede, Osmanlı'nın da tanımladığı gibi 'genel' bir savaşa, 'harb-ı umumî'ye dönüştü. Ve tarihe Cihan Harbi, Dünya Savaşı, ikincisinin gündeme gelişiyle I. Dünya Savaşı diye geçti.

Günümüzde Cihan Harbi dendiğinde ilki akla gelir. Bir nedeni, her iki savaş arasında dil önemli bir dönüşüm geçirmiş, ikincisi, önce II. Dünya Harbi, ardından II. Dünya Savaşı olmuştur. Birincisi ya da Cihan Har-

bi her yönden önceki savaşlardan farklıydı. İlk kez dünya toptekun ya da 'total' bir savaşa sahne oluyordu. Teknolojinin evrimi sonucu dünyanın dört bir yanı kısa sürede kendini savaşın içinde buldu. Anzak, yani Avustralya, Yeni Zelanda askeri Çanakkale'de karaya çıktı. Anadolu'dan devşirilmiş asker Galiçya'da, Kafkasya'da, Süveyş Kanalı'nda, Kuttülamare'de; o güne kadar hayal bile edilemeyecek bir coğrafyada çarpıştı. Savaş yöntemleri, teknikleri açısından da geçmişe oranla çok daha farklı bir nitelikteydi. Denizaltılar, uçak gemileri, çıkartma-amfibi harekâtı, siper savaşları... Bütün bu yenilikler Cihan Harbi'nde bir araya geldi. Bu, bir tür 'modernitenin' savaşıydı. Öte yandan, bu savaşta cephe ile cephe gerisi ayrımı tarihe karıştı. 'Aristokratik' savaşlar sona ermiş, kitleler mobilize edilmiş, milliyetçilik duygularıyla bilenenek savaş kiteselleşmiş, Hobsbawm'ın deyişiyle 'demokratik' bir nitelik kazanmıştı. Salt asker çarpışmıyor, kadın erkek, çocuk, genç ihtiyar tüm toplumsal katmanlar savaşın içine çekiliyordu. Yani savaş devletler arası olmanın ötesinde, toplum katmanları aracılığıyla kimlikler düzeyine yansıyor.

20. yüzyıl savaşları, 19. yüzyıla oranla çok daha hunhar, kıyııcı, yok edici bir zihniyeti içerdi. Bunun gerisinde, bir ölçüde giderek güçlenen milliyetçi akımlar vardı. Milliyetçilikler bir yandan ulus-devlet inşa sürecini gündeme getirirken, diğer yandan 'öteki'leri pekiştirerek gözü pek kitleler oluşturdu. Kıyımlar, en az devlet kadar, toplumu peşinden sürükleyen ve bireyi bilfiil bıçkın hale getiren ayrılıklar sonucu doğdu. Son on yıllarda dünya tarihçiliğinin gözde konusu Ermeni Sorunu işte bu tür bir tarihsel dönemde gündeme geldi.

Cihan Harbi dendiğinde, Türkiye boyutu bundan böyle Ermeni Sorunu ile temsil edilir oldu. Ancak, 'unutma'yla 'hatırlama'nın uç noktalara itildiği Ermeni Sorunu tarihçilerin alanını fersah fersah aştı, dünya parlamentolarının gündemini oluşturdu, güncel siyasal kaygılar tarihi biçimledi; tarihçi, cemaati ya da ulusu tarafından güdümlendi. Bu sağılar diyalogunda herkes kendi tarihini kurguladı. Geçmiş farklı biçimde okudu. 1915, yıllarca Çanakkale Zaferi ve Anafartalar ya da Sarıkamış olarak yazınımızda yer alırken, artık toplumsal belleklerde Er-

meni Sorunu odaklı olarak gündeme gelmeye başladı. Ülke içi ve dışındaki tarihçiler kendi hendeklerini kazdılar, siper savaşına giriştiler. Bir tarafta Humboldt ve Ranke'den yola çıkan historisistler belgesel tarihçiliğe, belge fetişizmine mevzilenildi; diğer tarafta, daha çok yurtdışında, diaspora'da, bir başka tarihçi kesimi kendisini konstrüktivist bir anlayışa hapsetti. Aslında, son kertede, her iki kesim de geçmişi kendi açısından kurgular oldu. Kendine özgü toplumsal bellek, siyasal gündem oluşturdu.

Günümüz tarihçiliğinde göreceliğin ya da rölativizmin rağbet görmesi bu okumaları 'kişiyeye özel' tarihlere dönüştürdü. Herkesin doğrusu kendisine anlayışı revaç buldu. 1970'ler

sonrası tarihçiliğin giderek 'inşacı' (constructivist) bir çizgiye girişi toplumsal bellekleri de yönlendirir oldu. Bu bağlamda farklı toplumsal bellekler oluştu. Küreselleşmenin yan ürünü olan yerelleşmeler ve mikro-milliyetçilikler kendilerine özgü ulusal bellekler, toplumsal bellekler oluşturdu. 1915'e son yıllarda bu denli odaklanılmasının bir nedeni 'post-modernist' tarih anlayışı oldu. Makro yerine mikro tarihçilik; yapısal tarih anlayışı yerine sözlü ve anlatımsal tarih; toplumsal alan yerine kültürel alan; kantitatif yöntem yerine kalitatif yöntem modernist tarih anlayışının sonu oldu; post modernite giderek bütünsellikten uzak bir tür 'kırpıntı' ya da 'mozaik' tarihçiliği gündeme getirdi. İşte Ermeni Sorunu da bu tarihçilikten

Divan-ı Harb-i Örjî'de Adı Geçen Soru ve Cevap

17 Mayıs 1335

Reis – Üçüncü Ordu kumandanı-sâbıkı Vehib Paşa Ermenilerin tehciri İttihad ve Terakki kararıyla yapıldığını ve tehcir edilen Ermenilerin emvâl-i metrukesinden bir sülüsünün İttihad ve Terakki'ye alındığını ifade-i tahririyyesinde beyân ediyor. Nasıl olduğunu anlatır mısınız?

Ziya Bey – Aslı yoktur, böyle bir şey işitilmiş olabilir, eğer delilleri varsa o delilleri gösterebilir.

"1915'te yaşananlara, bugünden bakıldı; o tarih bugünün kavramsal kurgularıyla inşa edildi."

(Fotograf Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller'in "Survivors/ An Oral History of the Armenian Genocide" isimli kitabından alındı.)

1915'e son yıllarda bu denli odaklanılmasının bir nedeni 'post-modernist' tarih anlayışı oldu. Makro yerine mikro tarihçilik; yapısal tarih anlayışı yerine sözlü ve anlatımsal tarih; toplumsal alan yerine kültürel alan; kantitatif yöntem yerine kalitatif yöntem modernist tarih anlayışının sonu oldu; post-modernite giderek bütünsellikten uzak bir tür 'kırpıntı' ya da 'mozaik' tarihçiliğini gündeme getirdi. İşte Ermeni Sorunu da bu tarihçilikten nasibini aldı.

sibini aldı. Post-modernist açıklamalar diaspora tarihçiliğini doğurdu. Tarihi bundan böyle 'total' olarak görmek gereksizdi. Nokta atışla, 1915'e odaklanmayla pekala tarih yazılabildi. 1915, Osmanlı coğrafyasından, savaş konteksinden arındırılarak geliş güzel irdelenir oldu. 1915'e, bugünden bakıldı; bugünün kavramsal kurgularıyla inşa edildi. Bugünün diliyle okundu. Yığınsal birikiminden kurguya uygun düşecek parçacıklar bir araya getirilerek 'gerçek' peşine düşüldü. Bu nedenle de herkesin kendi 'doğru'su oluştu.

MUKATELE/SOYKIRIM

Geçen sayımızda 'İttihatçıların Türleştirme Politikası' başlıklı yazımızda bunun eğitim tarihi bağlamındaki örneğini verdik. Bu kez,

1915 ile ilgili ünlü bir kavramın nasıl inşa edildiğine dikkat çekeceğiz. 1915'in günümüz tarihçiliğinde aslında eski Roma tanrısı Janus gibi iki yüzü var. Bir yanda 'soykırım', diğer yanda 'mukatele' yer alır. İlki Rafael Lemkin'in ürettiği bir kavram. İkincisi Ziya Gökalp'in Ermeni Sorunu ile ilgili olarak Divan-ı Harb-i Örfi'de kullandığı iddia edilen bir sözcük. 'Soykırım' sözcüğünün neolojizm olduğundan kimsenin şüphesi yok. 'Mukatele' ise Ermeni Sorunu tarihçiliğinde 1919'a kadar görülmüyor ve gerek Türkiye'de, gerekse diaspora tarihçiliğinde epey rağbet görüyor. Diaspora tarihçileri 'mukatele'yi bir soykırım itirafı olarak görüyor; Türkiye'de tarihçilik ise 'mukatele'yi bilakis 'soykırım' tezlerini çürütmek için kullanıyor. Bu yazımızın konusu 'mukatele' sözcüğünün

Ziya Gökalp'le bağlantısı ya da bağlantısızlığı. 1940'lı yıllarda 'inşa' edilmişin öyküsü...

Gökalp, Divan-ı Harb-i Örfi'de Ermenileri katletmekle suçlandı mı? Savunmasında bir katliamdan söz edilemeyeceğini, bunun bir 'mukatele' olduğunu söyledi mi? Yurtiçindeki ve dışındaki tarihçilere bakarsanız, evet. Yarım yüzyılı aşkın bir süreden beri 'mukatele' sözcüğü yazında yer alıyor. *Milliyet*'in 6 Ocak 2005 günlü nüshasında Türk Tarih Kurumu Ermeni Araştırmaları Başkanı Hikmet Özdemir, Ermeni Soykırımı olarak nitelendirilebilecek bir hükümet faaliyetinin söz konusu olmadığını saptadıklarını belirterek, "Çok net konuşuyorum. Ziya Gökalp yargılanırken, mukatele tabirini kullanmış, yani diyor ki, onlar bize vurdu, biz de onla-

Hakkı Süha Gezgin anlatıyor

'Mukatele'nin Miladi:
Hakkı Süha Gezgin'in
'Ziya Gökalp'in İki
Enstantanesi'

Türk Yurdu, cilt XXVI, sayı 5-6, 1
Aralık 1942, s. 150-152

Divan-ı Harp karşısında Ziya: Yanan Adliye'nin etrafı dolu, bahçesi dolu, merdivenleri, koridorları ve salonları dolu. Süngülü jandarmalar dimdik ve put gibi dilsiz. Binaya ağır, heybetli bir hava çökmüştü. Gazeteci kartım, bana yol açıyor, kalabalığı yararak ilerliyorum. Nihayet matbuat locasına tırmandım. Her yer dolu. Yalnız kızıl çuha kaplı masalarla, kürsülerin arkası boş. Hâkimler henüz gelmemişler. Kırmızı perdelerden ışık, kan gibi akıyor.

Bu sırada kapılar maznunlara açıldı. Kabine ve Merkez-i Umumiî âzaları göründüler. Ziya da aralarında idi ve

"Yeni Mecmua" idarehanesinde yürüdüğü gibi yürüyordu.

Divan-ı Harb Heyeti de sağdaki kapıdan girdi. "Gökalp'a da malûm şeyleri sordular. Sakin, tereddütsüz cevaplar verdi. Nihayet:

- Ermeni katliamına siz fetva vermişsiniz? Buna ne diyeceksiniz diye sordular. Bu soru, ona yanardağın kapağını fırlatan bir hız verdi.

- Milletinize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni katliamı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi vardır. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk, dedi. Böyle cevap alacaklarını ummamışlardı. Nazım Paşa'nın ağız açık kaldı. Kaşları alınca tırmanmış, gözleri fal taşına dönmüştü.

- Demek tehciri de mazur görüyorsunuz? diye bağırdı.

Ziya, Diyarıbekir şivesiyle:

- Tabii! demekten çekinmedi... Bundan sonra, Divan'ca en ağır, en korkunç suç sayılan şeyler birer birer sıralandı. O, hepsini birer:

- Tabii! ile karşıladi. Divan-ı Harb'in kanlı dekorundaki azametli gösterişi yıkan bu cevaplarda bütün bir tarih vardır. Çünkü bu cevapları aldıktan ve salonda bu cevapların uyandırdığı hayran uğultuyu duyduktan sonra, hâkimlerle maznunlar arasındaki mesafe kalkmış ve her iki taraf da müşterek bir düşman karşısında bulduklarını anlamışlardı. Nazım Paşa'nın istifâ kararında bu tarihin anın tesiri büyüktür.

Ziya, velilere mahsus vekarı, namus ve faziletle aydın yüzü, inandırıcı ve vecdli heyecaniyle bir çocuk gibi girdiği divandan işte böyle bir kahraman olarak çıkmıştı...

ra vurduk. Biz bu ifadenin doğru olduğunu düşünüyoruz" diyor.

Sefa Kaplan'ın 90. Yılında Ermeni Trajedisi- 1915'te Ne Oldu? adlı derlemesinde de mukatele gündemini koruyor. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nde Ermenistan Cumhuriyeti daimi temsilcisi olarak Türkiye'de görev yapan Arsen Avegyan, "1915'i soykırım olarak ilk önce Osmanlı Devleti tanıdı" başlıklı yazısında Osmanlı'nın kendini savunmak için Ziya Gökalp'in mahkemede yargı sırasında 'mukatele'den söz ettiğini kaydediyor.²(s. 53) Aynı derlemede İter Türkmen, "Türkiye'nin soykırımı kabul etmesi beklenemez, çünkü ortada soykırım yok" başlıklı yazısında "Ziya Gökalp'in ifadesiyle bir 'mukatele', yani karşılıklı katliam yaşanmıştı" diyor. (s. 117)³

'Mukatele' yurtdışında da, diaspora tarihçiliğinde de yerini koruyor. Diaspora tarihçiliği Osmanlı Türkçesi, hatta günümüz Türkçesi konusunda 'ümme' olduğu için, çoğu kez Osmanlı ya da Türkiye üzerine genel nitelikte bilgi üretmiş kaynaklara gönderme yapıyor. Ziya Gökalp dendiğinde diasporanın başvuru

kaynağı bundan 55 yıl önce yayınlanmış olan Uriel Heyd'in kitabı.⁴ Nokta atışın tarihsel yöntem açısından sakıncalarını gören kimi tarihçiler daha bir dönemi kuşatma gereği duymaya başlamış olmalı, dönemin fikir hareketlerine ve fikir adamlarına ilgi duyuyorlar. Böylece 'mukatele' sözcüğü Batı yazınına Uriel Heyd aracılığıyla ulaşmış.

Uriel kitabında, Ermenileri katletme suçlamasıyla Gökalp'in Divan-ı Harb-i Örfi'nin önüne çıkarıldığını ve Gökalp'in savunması sırasında bu tür bir katliamın olmadığını, Ermenilerin arkalarından hançerledikleri Türklerle savaşırken öldüklerini, Enver Behnan Şapolyo'nun Ziya Gökalp - İttihatçı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi adlı kitabına atfen yazıyor. [...the Armenians had been killed in a war between them and the Turks whom they had stabbed in the back.] Uriel Heyd'in kitabının ardından Gökalp, diaspora tarihçileri için hedef tahtası olmuş. Gökalp, İttihatçıların ideoloğu ve Cihan Harbi yıllarındaki 'tehcir' dahil her türlü gelişmenin fikir babası olarak görülüyor. Nitekim Robert Melson, Devrim ve Soykırım⁵ adlı

Ali Nüzhet Göksel:

Ali Nüzhet Göksel'in, Ziya Gökalp Hakkında Makale ve On Fıkra adlı kitabında "Mukatele"

17 Mayıs 1919.

....

Reis - Türkler tarafından bir Ermeni katliâmı olmuştur. Bunda fetvayı siz vermişsiniz buna ne dersiniz?

Gökalp - Milletimize iftira ediyorsunuz. Bir Ermeni katliâmı olmamıştır. Türkiye'de bir Ermeni katliâmı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi olmuştur. Bizi arkadan vurdular, bizde vurduk.

Reis - Demek tehciri de mazur görüyorsunuz diye bağırıldı.

Gökalp - Tabii.

Deyince reis derhal meclisi tatil etti.

Artık bir Türk ve Ermeni hadisesi çınlı çıplak bütün trajedik durumuyla mahkeme heyetini ve dinleyicileri sarmıştı. Gökalp mütavazı sessiz durumu ile bir kahraman gibi dimdik duruyor.

O dakikalarda Gökalp bir mahpus değil muzaffer bir kumandan gibi gönülleri kendisine çekiyordu. Bu hadiseden sonra reis Nâzım Paşa istifa etti.

'Unutma'yla 'hatırlama'nın uç noktalara itildiği Ermeni Sorunu tarihçilerin alanını fersah fersah aştu, dünya parlamentolarının gündemini oluşturdu ve tarihi, güncel siyasi kaygılar biçimler oldu.

(Fotograf Norman M. Naimark'ın Fires Of Hatred isimli kitabından alındı.)

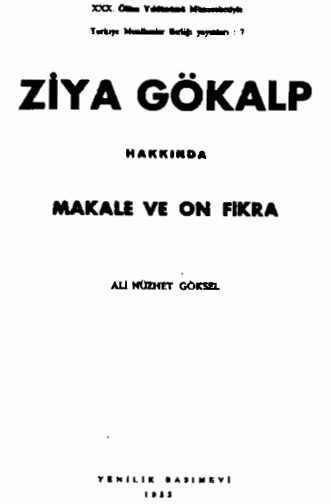
eserinin Ziya Gökalp bölümünde, Uriel Heyd'i kelimesine kelimesine, verbatim zikrediyor ve Ermeni Sorunu'nun gerisinde yer alan bütüncül milliyetçiliğin [integral nationalism] Gökalp'in eseri olduğunu kaydediyor. Benzer suçlamalar Vahakn N. Dadrian'ın *Ermeni Soykırımının Tarihi*⁶ ve Norman M. Naimark'ın *Neşret Ateşleri*⁷ eserlerinde de yer alıyor. Dadrian kendi soykırım söyleminde başı çeken üç kişiyi, Bahaddin Sakir ile Dr. Nazım ve Ziya Gökalp diye sıralıyor. Kısacası 'mu-

nu, Ziya Gökalp'e atfedilen üç cümle üzerine inşa ediliyor. Bu sözler o denli gerçek olarak kabul ediliyor ki, İttihat ve Terakki uzmanı merhum Tarık Zafer Tunaya hocamızdan Türk Tarih Kurumu'na kadar birçok kesimce kayıtlara geçiriliyor. Ermeni soykırımı olarak nitelendirilebilecek bir hükümet faaliyetinin söz konusu olmadığı, Ziya Gökalp yargılanırken mukatele tabirini kullandığı, Ziya Gökalp'in Ermenilerin Türkleri vurduğunu, Türkler de onları vurduğunu ifade ettiği söyleniyor.

ya Gökalp de cevaben, "Milletimize iftira ediyorsunuz. Bir Ermeni katliamı olmamıştır. Türkiye'de bir Ermeni katliamı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi olmuştur. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk" demiş. Bu satırlardan diaspora tarihçileri "işte vurduklarını itiraf ediyorlar" diye sonuç çıkarıyor. Türkiye'de kimi çevre ise "bizi arkadan vurmuşlar, biz de onları vurmuşuz", yani Ermeniler tek taraflı olarak katledilmiş, bir mukatele, yani karşılıklı bir vuruşma olmuş diyor. İşte bu satır-

Cihan Harbi 'modernite'nin savaşıydı. Savaşta cephe ile cephe gerisi şeklindeki ayırım tarihe karıştı. 'Aristokratik' savaşlar sona ermiş, kitleler mobilize edilmiş, milliyetçilik duygularıyla bilenerik bilfiil savaşın ayrılmaz parçaları olmuştu. Savaş bir anlamda kiteselleşmiş, Hobsbawm'ın deyişiyle 'demokratik' bir nitelik kazanmıştı. Savaş bundan böyle, toplum katmanları aracılığıyla kimlikler düzeyine yansıyor.

Ali Nüzhet Göksel, Enver Behnan Şapolyo ve Hikmet Tanyu, kitaplarında Gökalp'in 'mukatele' dediğini iddia ettiler.

katele' diaspora tarihçiliğinde bir 'soykırım' itirafı olarak görülüyor.

'Mukatele' Türkiye'deki tarihçilikte de gündemde. Ancak, bu kez katliamın tek taraflı olmadığı, çift taraflı bir olgu olduğu kanıtlanmak için kullanılıyor. Gerek diaspora tarihçiliği, gerekse Türkiye'de tartışmayı götürülenler kendi görüşlerini doğrulamak amacıyla Ziya Gökalp'in Divanı Harp'teki sözlerine sığıyor. Bugün tarih dünyasında 1915 Ermeni Soru-

DEZENFORMASYON ÖRNEĞİ

Bu yazının amacı 1915'i tartışmak değil ama 1915 ile ilgili bir kaynağın gerçek olup olmadığını sınamak. Biraz daha ayrıntılandırılabilir: Söylenmiş görece, 1919 yılı 17 Mayıs'ında Nemrut Mustafa Divanı Harbi karşısına çıkarıldığında, güya mahkeme reisi Nâzım Paşa kendisine, "Türkler tarafından bir Ermeni katliamı olmuştur. Bunda fetvayı siz vermişsiniz. Buna ne dersiniz?" diye sormuş. Zi-

lar 1915 ile ilgili 'desenformasyon'un insanları 'öteki' karşısında nasıl bildiğini gösteriyor.

1915, mukatele olabilir ya da olmayabilir, ama önemli olan Divan-ı Harb-i Örfi'de Ziya Gökalp'in bir katliamla suçlanıp suçlanmadığı ve savunma babında Ziya Gökalp'in bunun bir katliam olmayıp, 'mukatele' olduğunu söyleyip söylemediği... Sonucu öncelikle belirtelim: Ziya Gökalp'e atfedilen bu suçlama ve

savunma bir hayal mahsulü. Divan-ı Harb-i Örfi zabıtlarında ne bu tür bir suçlama var ne de benzer bir savunma. Peki nasıl oluyor da her gün dilimizden düşürmediğimiz bir kavram zaman içinde 'inşa' ediliyor?

Önce, 17 Mayıs 1919 tarihli oturumda Ziya Gökalp'e ne tür bir soru yöneltiliyor ve Ziya Gökalp'in cevabı ne oluyor onu görelim:

Divan-ı Harb-i Örfi zabıtları ayrıntılı bir biçimde tutulmuş. Her oturum kelimesi kelimesine kayda geçmiş durumda. 17 Mayıs 1919 oturumunda Ziya Gökalp'e sorulan soru mealen şu: |Divan-ı Harb-i Örfi Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi – Yedinci Muhakeme Cumartesi, 17 Mayıs 1335| "Üçüncü Ordu Sabık Komutanı Vehib Paşa Ermenilerin göçürülmesinin İttihat ve Terakki kararıyla yapıldığını ve göçürülen Ermenilerin taşınabilir mallarının üçte birinin İttihat ve Terakki'ye alındığını beyan ediyor. Nasıl olduğunu anlatır mısınız?" Ziya Gökalp ise cevabında bunun aslı esasının olmadığını, böyle bir şeyin rivayet olabileceğini, eğer delilleri varsa o delilleri göstermeleri gerektiğini söylüyor. Ne 'katliam'dan ne de 'mukatele'den söz ediliyor celsede. Yargılama sürecinde tüm devlet belgeleri ellerinde olmasına karşın Divan-ı Harb tek bir somut belge çıkaramıyor İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi aleyhine.

SÖZLERİN KAYNAĞI

Peki günümüz tarihçilerini yanıltan ve Ziya Gökalp'e atfedilen bu sözler nereden kaynaklanıyor! Osmanlı toplumunun iki unsurunu birbirine karşı koyan ve zamanla toplumsal bellekçe ve akademik çevrelerce 'bilgi' olarak algılanan bu satırlar nereden kaynaklanıyor! Hemen yanıtlatalım: Kaynak Enver Behnan Şapolyo. Daha doğrusu, birkaç baskı yapan Enver Behnan Şapolyo'nun *Ziya Gökalp – İttihatı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi* başlıklı kitabıyla kamuya mal olmuş bir görüş.⁸

II. Dünya Savaşı yılları, özellikle ilk yarısı milliyetçiliğin şahlandığı bir evre. CHP'nin 1943 kurultayında

Şükrü Saraçoğlu, "Biz Türkçüyüz" diye sesleniyör. Aslında Enver Behnan Şapolyo, kitabında o sırada kıyıda köşede kalmış *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan Hakkı Süha Gezgin'in 'Ziya Gökalp'in İki Enstantanesi'⁹ başlıklı üç sayfalık kısa bir anısını alıntılıyor. Öykü şöyle gelişiyor: Gökalp'in damadı Ali Nüzhet Gerçek, bir gün Hakkı Süha Gezgin'e gitmiş, *Türk Yurdu*'nun özel bir sayısı için Ziya Gökalp hakkında bir yazı istemiş. Hakkı Süha Gezgin kısa sürede bir yazıyı yetiştiremeyeceğini söyleyerek, dergiye iki 'enstantane' vermiş. Bunlardan ilki 'Bekirağa Bölüğü'ndeki Ziya', diğeri, 'Divan-ı Harp karşısında Ziya'. İşte bugün fırtınalar koparan Ermeni Sorunu tartışmalarının nirengi noktası olan 'mukatele' sözcüğü yazınımıza ve diasporanın söylemine bu 'enstantane' kazandırmış.

Yarım sayfalık yanlış anımsanan bir anı, sanki barut fıçısını ateşleyecek bir kıvılcım. 1942'de yazılan bir paragraf tarihe mal oluyor, dünyanın dört

bir yanında yankı uyandırıyor, soykırım iddialarını ayyuka çıkarıyor. Bu 'enstantane'nin içeriğine değinelim:

Divan-ı Harb-i Örfi 1919'da, Sultanaahmet'teki yanan eski Adliye'de toplanıyor. Hakkı Süha Gezgin mekanı şu satırlarla betimliyor: "Yanan Adliye'nin etrafı dolu, bahçesi dolu, merdiveleri, koridorları ve salonları dolu. Süngülü jandarmalar, dimdik ve put gibi dilsiz. Binaya ağır, heybetli bir hava çökmüştü." Hakkı Süha, gazeteci kartı sayesinde kalabalığı yarararak ilerliyor, 'matbuat loca'sına, yani basına ayrılmış yere tırmanıyor. Her yer tıklım tikiş dolu. Salonun ön tarafında, yargılamanın yapılacağı kızıl çuha kaplı masalar, kürsüler yer alıyor. "Kırmızı perdelerden ışık kan gibi akıyor." Bu sırada kapılar maznunlara açılıyor; Kabine ve İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi azaları giriyorlar. Ziya Gökalp aralarında... Divan-ı Harp heyeti sağ kapıdan giriyor. Gün, 17 Mayıs 1919 ve sorgulama sırası Gökalp'e gelmiş. Daha doğrusu, 'muka-

Bilge Ercilasun:

Bilge Ercilasun'un İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit adlı kitabında 'mukatele'.

İşgal kuvvetleri, Ermeni meselesini dava konusu yapmışlardır. Soruşturmayı, Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanı Mustafa Nâzım Paşa yürütmektedir. Bu konu hakkında Gökalp'a şöyle bir soru sorulmuştur:

" – Ermeni katliamına siz fetva vermişsiniz. Bu doğru mu? "

Gökalp cesurdur, şu tarihî cevabı verir:

" – Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni katliamı değil, bir

Türk-Ermeni mukatelesi vardır. Bizi arkadan vurdular, biz de cevap verdik".

Nâzım Paşa'nın saçları diken diken olmuştur:

" – Ne? Tehcirin normal bir şey olduğunu mu kabul ediyorsunuz?" diye bağırır.

Gökalp aynı soğukkanlılık ve kararlılıkla

" – Tabii", cevabını verir. Onun, Diyarbakır şivesiyle bundan sonraki sorulara da aynı "tabii" cevabı, Nâzım Paşa'nın görevinden istifası etmesine sebep olacaktır.

Hikmet Tanyu:

Hikmet Tanyu'nun Ziya Gökalp'in Kronolojisi adlı kitabında "mukatele"

19 Mayıs 1919: Ermeni kırımından sanık Ziya Gökalp Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanı Mustafa Nâzım Paşa'nın: "Ermeni katliamına siz fetva vermişsiniz,

bu doğru mu?" yersiz sorusuna şu cesaretle, tarihî cevabı vermiştir: "Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni katliamı (kırımı) değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi (= öldürüşmesi) vardır. Bizi arkadan vurdular, biz de cevap verdik (vurduk)."

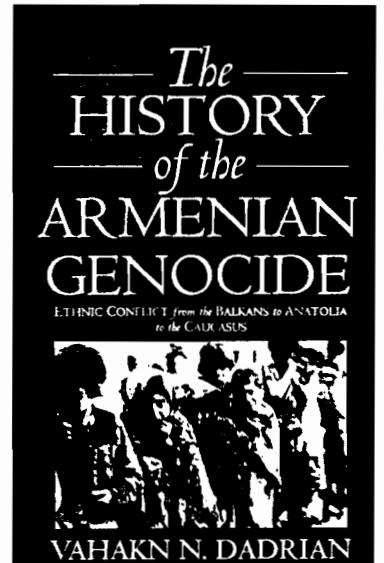
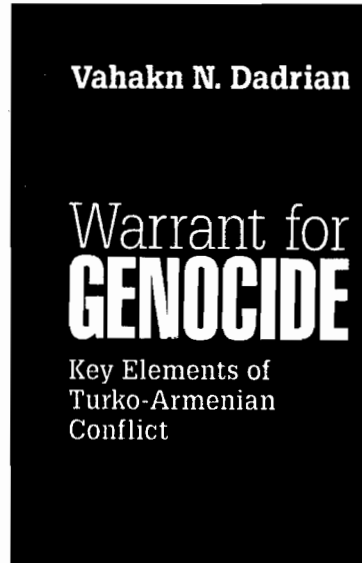
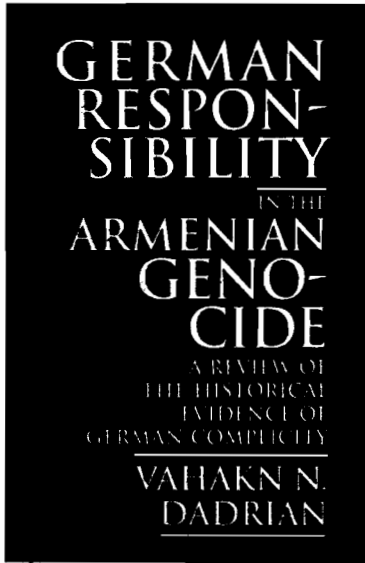
tele' sözcüğünün geçtiği iddia edilen 17 Mayıs tarihli oturum. Mahkeme Heyeti Başkanı Nâzım Bey, Gökalp'e iddianamedeki birçok hususu sorduktan sonra Ermeni Sorunu'na geliyor. Ziya Gökalp, o noktaya kadar sakın ve tereddütsüz cevaplar veriyor. Nâzım Bey'in "Ermeni katliâmına siz fetva vermişsiniz? Buna ne diyacaksınız?" demesi üzerine, Ziya Gökalp'in üslubu aniden değişiyor,

korkunç suç sayılan şeylerle itham ediliyor. Gökalp, hiçbirini reddetmeyip hepsine "tabii!" cevabını veriyor. Satırlar, Hakkı Süha yorumuyla devam ediyor: "Divan-ı Harb'in kanlı dekorundaki azametli gösterişi yıkan bu cevaplarda bütün bir tarih vardır. Çünkü bu cevapları aldıktan ve salonda bu cevapların uyandırdığı hayran uğultuyu duyduktan sonra, hâkimlerle maznunlar arasındaki

Terakki ve Meşrutiyet Tarihi eserinde yer alıyor ve bundan böyle Ermeni Sorunu'na "katliam değil mukatele" ve "bizi arkadan vurdular, biz de vurduk" sözcükleri yön veriyor. Hakkı Süha ve Enver Behnan Şapolyo, sükuneti ve tevekkülü ile ünlü bir İttihatçıdan bir 'kahraman' yaratıyor. Gökalp'in damadı Ali Nüzhet Gerçek, aynı öyküden esinlenerek 1955'te yazdığı *Ziya Gökalp Hakkın-*

Milliyetçilikler bir yandan liberal bir anlayışla mutlakıyetçi yönetimlere karşı ulus-devlet inşa sürecini gündeme getirirken, diğer yandan 'öteki'leri pekiştirerek insanlığa sanal sınırlar çekti. Ulus-devletler gözüpek kitleler oluşturdu. Kısımlar, en az devlet kadar, toplumu peşinden sürükleyen ve bireyi bilfiil bıçkın hale getiren ayrılıklar sonucu doğdu. Son on yıllarda dünya tarihçiliğinin gözde konusu olan Ermeni Sorunu işte bu tür bir tarihsel dönemde gündeme geldi.

Vahakn N. Dadrian, kitaplarındaki soykırım söyleminde başı çeken üç kişiyi, Bahaaddin Sakir, Dr. Nazım ve Ziya Gökalp diye sıralıyor. Yani 'mukatele', diaspora tarihçiliğinde bir 'soykırım' itirafı olarak görülüyor.

Hakkı Süha'nın deyişiyle, "bir yanardağın kapağını fırlatan bir hız" ile şu yanıtı veriyor: "Milletinize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni katliâmı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi vardır. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk" diyor. Nâzım Paşa böyle bir cevabı beklemiyor. Ağzı açık kalıyor, kaşları alınına tırmanıyor, gözleri fal taşına dönüyor. "Demek tehçiri de mazur görüyorsunuz" diye bağıyor. Ziya Gökalp Diyarbekir şivesiyle "Tabii" demekten çekinmiyor. Ardından Gökalp en ağır, en

mesafe kalkmış ve her iki taraf da müşterek bir düşman karşısında bulduklarını anlıyorlardı." Nâzım Paşa bu tarihi anın tesiriyle bir süre sonra istifa ediyor. Ziya Gökalp, "velilere mahsus vekarı, namus ve faziletle aydın yüzü, inandırıcı ve vecdli heyecaniyle bir çocuk gibi girdiği" divandan bir kahraman olarak çıkıyor. Bu satırlar da Hakkı Süha'nın...

Hakkı Süha'nın yazdığı bu hayalî anekdot bir yıl sonra Enver Behnan Şapolyo'nun *Ziya Gökalp – İttihadı*

da *Makale ve On Fıkra* adlı eserinde bir kez daha Gökalp'i Ermeni Sorunu'nun baş aktörlerinden biri yapıyor: Ali Nüzhet'e göre, Gökalp'in tabii sözleri üzerine Nâzım Paşa meclisi tatil etmiş: "Artık bir Türk ve Ermeni hadisesi çıtır çıplak bütün trajedik durumuyla mahkeme heyetini ve dinleyicileri sarmış." "Gökalp mütevazı, sessiz durumu ile bir kahraman gibi dimdik duruyor. O dakikalarda Gökalp bir mahpus değil muzaffer bir kumandan gibi gönülleri kendisine çekiyor."¹⁰

Ziya Gökalp ile ilgili bu iddia, ilerki yıllarda yayınlanacak, akademik yazın dahil her türlü yayında yer alıyor." 1943 yılında, yani Türkiye'de milliyetçiliğin şahlandığı, başbakan Saraçoğlu'nun CHP kurultayında "Biz Türkçüyüz" diye böbürlendiği bir evrede, bir gazetecinin izlediği 1919 Divanı Harb'indeki sorgulamayı anımsamak istediği şekilde kaleme alışı sonucu gündeme gelen hayal mahsulü "kıtal değil mukatele" ve "bizi arkadan vurdular, biz de vurduk" sözcükleri ulusal tarihin bir parçası oluyor.

Bir gazetecinin anıları, gerçek kaynağından denetlenmeden, tarihçilerce günümüz Ermeni Sorunu'nun baş köşesine oturtuluyor. Gökalp, söylemediği "biz de vurduk" sözleri gerekçe gösterilerek soykırımla suçlanıyor ya da gene söylemediği, "kıtal değil mukatele" sözcükleriyle tarihin temel kaynağı oluyor. Çarpık toplumsal bellekler işte böyle oluşuyordu. Ali Nüzhet Gerçek'in konuyu ele alışı bunun somut örneklerinden biri.

BÜTÜNSELÇİ TARİHÇİLİK

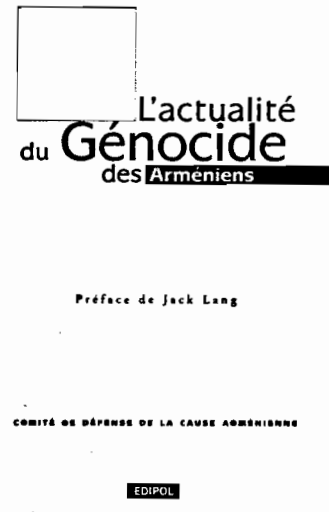
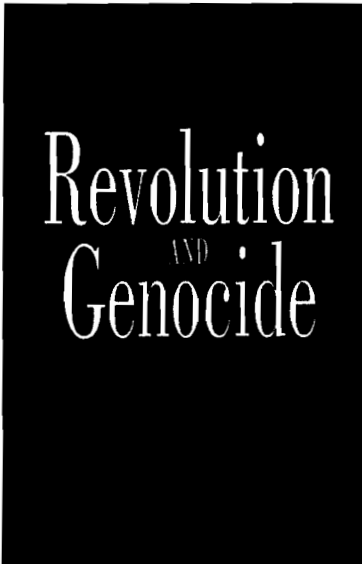
Özetlersek, Ermeni Sorunu'nda 'deformasyon', günümüz tarihçiliğinin açmazlarından biri. Mikro-milliyetçilikler bu süreci çok daha vahim bir evreye taşıyor. Tarihçiler giderek farklı okumaları vurguluyorlar. Farklı okuma bir tür rölativizm ya da görecelik. Kültürizmle birlikte rölativizm günümüzde giderek revaç buluyor. Herkes kendi okumasını yapıyor. Herkesin kendine özgü bir 'gerçeği' oluyor. Bilim bir araya getirilemeyen bir dizi sözüm ona 'gerçek' yığınına dönüşüyor.

Ermeni Sorunu da 90 yılı aşkın bir süre sonra bu farklı okumaların bir sonucu. Etnisitenin icadı, küreselleşmeye tepki, yerelleşme ve mikro-milliyetçiliğe dönüşen kimlik arayışları, ulusal sınırların aşılması sonucu insanların savruluşu ve aidiyet duygusu geliştirme ihtiyacı sonucu; tüm bu post-modernist açılımlar diaspora tarihçiliğini körüklemiş du-

rumda. Tarihçilik, cemaatlerin hegemonyasına giriyor. O nedenle günümüz tarihçiliği Ermeni Sorunu'nda bir tarafa mevzilenerek bilgi üretiyor, daha doğrusu kendi tarihini inşa ediyor. Kültürel tarih şüphesiz tarihçilikte önemli bir evre. Ancak toplumun kültürel tarihi kadar kültürün toplumsal tarihi de en az onun kadar önemli. O nedenle, 1915'e odaklanan bir mikro tarihçilikten çok, dönemi bütünselliği ile ele alan ve etnisite vurgusu kadar ekonomik, toplumsal, siyasal boyutları da vurgulayan bir tarihçilik anlayışı elzem. 19. yüzyıl Osmanlı modernitesini, II. Meşrutiyet'in anayasal gelişmelerini, siyasal parti ve örgüt olarak İttihat ve Terakki'yi, Hınçak'ı, Daşnak'ı, bu dönemin ekonomik, toplumsal, siyasal dönüşümlerini, dünyada liberal düşüncenin ve kapitalizmin tökezlemesini, milliyetçiliğin 'avamalaşma'sını bilmeksizin ne Cihan Harbi anlaşılabilir ne de Cihan Harbi'ndeki 'mikro' gelişmeler...

Robert Melson, Devrim ve Soykırım adlı eserinin Ziya Gökalp bölümünde Ermeni Sorunu'nun gerisinde yer alan bütüncül milliyetçiliğin Gökalp'in eseri olduğunu yazıyor.

Bilge Ercilasun da Gökalp'in 'mukatele' sözünü sarfettiğini yazanlardan.

DİPNOTLAR

- 1 Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes - A History of the World, 1914-1991*, New York, Pantheon Books, 1994, pp. 49-50.
- 2 "Ermeniler de bizi vurdu," *Milliyet*, 6 Ocak 2005, s. 21.
- 3 Sefa Kaplan, *90. Yılında Ermeni Trajedisi - 1915'te Ne Oldu ?*, İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık AŞ., 2005.
- 4 Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism - The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Luzac & Company Ltd & The Harvill Press Ltd, 1950, s. 37.
- 5 Robert Melson, *Revolution and Genocide - On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 1996, s. 165-166.
- 6 Vahagn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide - Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, New York & Oxford, Berghahn Books, 2004.
- 7 Norman M. Naimark, *Fires of Hatred - Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, 2001.
- 8 Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp - İttihatı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul: İbrahim Bekalp Kitabevi, 1943, s. 136-137.
- 9 Hakkı Süha Gezgin, "Ziya Gökalp'in İki Enstantanesi", *Türk Yurdu*, cilt XXVI, sayı 5-6, 1 Aralık 1942, s. 150-152. Bu kısa anı daha sonra Şevket Beysanoğlu'nun Ziya Gökalp için *Yazılanlar - Söylenenler* adlı üç ciltlik eserinin ilk cildinde yer aldı. (Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları No: 16, Gökalp Takımı II. Seri No: 3, Ankara: Kardeş Matbaası, 1964, s. 294-297. Hakkı Süha Gezgin, başka bir yazısında da Ziya Gökalp için "Tehcir" divanı harbinde kahraman bir mefküreci pervasızlığı konuşmuştu." diye yazar. *Yeni Mecmua*, sayı 13, 28 Temmuz 1939, keza Ziya Gökalp için *Yazılanlar-Söylenenler*, hazırlayan Şevket Beysanoğlu, üçüncü cilt, Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yayını, 1978, s. 38.
- 10 Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp hakkında Makale ve On Fıkra. XXX. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle*, Türkiye Muallimler Birliği yayınları: 7, Yenilik Basımevi, 1955, s. 16.
- 11 Bunlardan iki örnekle yetinelim: Bilge Ercilasun, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit 1. Türkçü Tenkit*, Ankara: Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü Yayını, 1995, s. 63-64. Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1981, s. 122-123.